

## MİZANCI MEHMED MURAD BEY

*Fevziye Abdullah*

Siyasî fikirleri ve bu sahadaki neşriyatı yüzünden, gerek Abdülhamid devrinde, gerek 1908 inkılabından sonra hükümetin dikkatini dâima kendine çeken, ta'kip edilen Murad Bey'in hayatı ve eserleri hakkında bu güne kadar bir tedkik neşredilmiş değildir; hal tercemesi ve edebiyat tarihi sahasındaki eserlerde de, ondan hiç bahsedilmemiş, veya çok sathî, malûmat verilmiştir<sup>1</sup>.

Murad Bey *Mizan* gazetesinde, *Üdebanızın Nümûne-i imtisâlleri* umumî başlığı altında, Kemal'in *Vatan - Yahud - Silistre*<sup>2</sup>, Recâizâde Ekrem'in *Vuslat* adlı tiyatrosu<sup>3</sup>, Samî Paşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt*'i hakkındaki<sup>4</sup> seri makalelerinden sonra yer alan «Tenkid ve i'tirazda bulunmak kolaydır; hüner öyle bir eser meydana koymaktır» yollu dedi-kodular üzerine yazdığı *Turîandı mı yoksa Turfa mı* isimli romanı<sup>5</sup>, *Tencere yuvarlandı kapağını buldu* adlı komedisi<sup>6</sup> dışında edebî eser vermemiş, mesaisini kısmen

<sup>1</sup> Şemseddin Samî'nin *Kâmûs ul-a'lâm*'i ile, Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmanî* sine, Murad Bey alınmamış; Bursa'lı Tâhir Bey'in *Osmanlı müellifleri*'nde ise, doğum ve ölüm tarihi bile kaydedilmeyerek, eserlerinden bir-ikisinin adı zikrolunmuştur (C. III, İst., Matbaa-i âmire, 1343, s. 148).

<sup>2</sup> Nu. 41, 26 Kânunısânî, 1888, Nu. 42, 2 Şubat, 1888.

<sup>3</sup> Nu. 47, 49, 50-53, 57-61, 15 Mart 1888 - 6 Eylül 1888.

<sup>4</sup> Nu. 64, 27 Eylül, 1888, Nu. 66, II Taşrinievvel 1888, Nu. 68, 25 Taşrinievvel, 1888, Nu. 97. 16 Mayıs, 1889. Bu tenkid makalelerinin üçü de imzasız negredilmiştir.

<sup>5</sup> İst., Mahmud Bey Matbaası, 1308. Murad Bey, Millî Roman diye vasıflandırdığı bu realist eserinin kahramanı Mansurun şahsında, kendisini yaşatmıştır; bir çok vak'alar da, hayatı ile yakından alâkalıdır. *Tatlı Emeller ve Acı hakikatler* adlı eserinin kapağında, basılacak eserleri arasında *Turfanda Nesl-i cedid* isimli bir kitabından da bahsedilmiştir.

<sup>6</sup> İst., 1326. Bu eserde vak'a kahramanları ecnebî olmakla beraber, mevzu' yerlidir; Tanzimat muharrirlerinden bir çoğunun üzerinde durduğu ictimâî bir mes'ele, izdivaç mes'elesi ele alınmıştır.

tarîh<sup>7</sup>, bilhassa siyasi makale<sup>8</sup> ve risaleler<sup>9</sup> yazmağa ve hatıralarını tesbite hasretmiştir.

Murad Bey, Stavropol Gimnazye mektebinin dördüncü sınıfında bulunduğu sırada, hâtıralarını her akşam rusça olarak yazmağa başlamış<sup>10</sup>, bu itiyadını, hayatı boyunca da bırakmamıştır; hatıratının I. cildinin kabına, bunları hayatında neşretmeyeceğini ilâve etmekle beraber, sonradan bu kararını değiştirmiştir. Bunun sebebi Murad Bey bize, «Namus üzerine tashhüd ile meşrûten bir cildini almış olan ... Bey'in, taahhüdünü unutarak bundan bahsetmesi, hem de tahrifen neşreylemesi, bir kısmını olsun neşr için beni mecbur eylemiştir»<sup>11</sup> cümleleleri ile izah ettiği gibi, önce is-

<sup>7</sup> Murad Bey, *Mizan*'da çıkan makalelerinden yirmi sekizini, hiç bir sırâ göstermeyerek, *Tahriri-İstikbal* adı ile bir cild hâlinde neşretmiştir (İst., Matbaa-i Âmidî, 1329). *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler* isimli eserinin kapağında, basılacak eserleri arasında bu kitabını altı cild olarak göstermesi, diğer makalelerini de kitap hâlinde toplamak tasavvurunda olduğunu anlatmaktadır.

<sup>8</sup> Murad Bey'in altı cild tutan ve mekteb-i mülkiye'deki tarih hocasıyla dolayısıyla hazırladığı *Tarih-i umumi'si* ile, bunun hulâsası olan *Mahtasar tarih-i umumi* dışında, bir de *Tarih-i Eb ul-Fârak - Tarih-i Osman'ıde Sigaset ve Medeniyet ittibatı ile Hikmet-i aslıyesinin Teharrisine teşebbüs* isimli eseri vardır. Bu eserin altı cildi hayatında (c. I, 1325, c. II, III, IV, 1328, V, VI., 1329, İst., Âmidî Matbaası), VII. cildi ise, ölümünden sonra basılmıştır (İst. Tefeyyüz Matbaası, 1332) *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler* isimli kitabının kapağındaki basılacak eserlerine dâir ilânda, bu tarihinin XII cildde tamamlanacağı kaydedilmiştir.

<sup>9</sup> Murad Bey'in Avrupada basılan fransızca iki risalesi vardır: *Le Palais de Yıldız et la Sublime Porte, le véritable mal d'orient Paris, chaix 1895*, p. 47 (Bu eserin muhteviyatının uyandırdığı te'sir ve şöreti hakkında bk., Murad Bey, *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avdet devirleri*, s. 54, 86, 141, 182, 194; *Tahriri-İstikbal*, s. 161, 201. Müellif, bu risalesinin iki def'a basıldığını, mündericatının bütün Avrupa dillerine terceme olunduğunu yazar); bu risale (*Yıldız Sarayı ve Bâb-ı Âli*) den iki yıl sonra, *Türkiye'nin Za'f-ü Kuveveti'nin* bastırılmıştır. (*Le force et la faiblesse de la Turquie, oeuvre Préparée pour être Soumise à la Conférence chargée d'arrêter les réformes à introduire en Turquie, Genève, Rey Malavallon, 1897*). 59 sahife tutan bu risale vasıtasıyla, kendisinin, merkezi Paris'te bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti ve onun reisi Ahmed Rıza Bey'in düşünce ve ha eketlerine iştirak etmediği de anlaşıldığını bizzat kaydeder (*Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 221). Bir başka risalesi hakkında, bu makalemizin 24 nu. notuna bakınız.

<sup>10</sup> *Meskenet Mozeret Teşkil Eder mi*, İst., Matbaa-i Âmidî, 1329, s. 21.

mini meskût geçtiği bu şahsın, Mülkiye'de iken çalışkanlığı ve zekâsı ile dikkatini çeken Cavid Bey olduğunu, kimseye bahsetmemek, derhal i'ade etmek üzere aldığı halde, geri vermediğini, bu hatıraların, kendisi Avrupadan döndükten sonra, aleyhinde bir şeyler yakalamak için, kalabalık bir mecliste okunduğunu işittiğini de anlatır.<sup>12</sup> Bu yüzden, hatıralarının yalnız Cavid Bey tarafından tahrif edilerek neşredilen kısmını, Mücadele-i millîye gurbet ve avdet devirlerini bastırılmıştır. Rodos'ta kal'e-bend iken, kendisini artık ma'nen ölmüş farzettikinden, biraz da yakın bir dostunun teşviki ile II. cildi, teşkil eden ve 1908 meşrûtiyetini müteâkip tevkifi hâdisesine dâir hatıralarını neşretti.<sup>13</sup> *Meskenet ma'zeret teşkil eder mi - mücadele-i millîye'den mizan-ı kadim ve duyûn-ı umûmiye devirleri ile tatlı emeller ve acı hakikatler* ise, sürgün bulunduğu Midilli'den İstanbul'a döndükten sonra tab'olunmuştur.

Bu gün elimizde dört cildlik hatıratı bulunan Murad Bey'in, makalelerinde de, hayatına ait izlere yer-yer rastlanmaktadır; hakkındaki yazılarda muhteviyatı değil, isimleri bile zikredilmeyen bu tarz eserleri, muharririmizin oldukça tam bir biyografisini verdiği gibi, husûsî hayatını, siyasi fikirlerini de aydınlatır mahiyettedir. Bilhassa bu vesikalardan faydalanarak hazırladığımız bu makale gözden geçirince, hatıralarının, yaşadığı devrin siyasi şahsiyetlerini canlandıran bir çok malzemeyi de ihtiva ettiği anlaşılacaktır.

## I.

### ÇOCUKLUĞU, İSTANBUL'A HİCRETİ VE MEKTEB-İ MÜLKİYE'DE HOCALIĞI

Rus istilâsından önce dört büyük hanlık ve bir cümhuriyet-i şer'iyeden ibaret bulunan Dağıstan'ın, tarhû<sup>14</sup> cumhuriyeti kıs-

<sup>11</sup> *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1324, s. 2 v.d.

<sup>12</sup> *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, İst., Matbaa-i Âmidî, 1330, s. 105 v.d.

<sup>13</sup> *Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdat*, İst., Mahmud Bey matbaası, 1326, 93 sf.

<sup>14</sup> *Tarhû ve Tarkî* şeklinde telâffuz edilen bu kelimeyi, Murad Bey داغو şeklinde yazmıştır (*Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 8).

mında ve iki bin evlik bir kasaba olan Huraki'de doğan Murad Bey, şecerelerini bin-el kadî Mustafa bin-el kadî Tâhâ bin-el kadî Sa'id-el Hurakî olarak bir münasebetle tesbit etmiştir.<sup>15</sup> Tevellüdünü kaydetmemekle beraber, İstanbul'a yirmi yaşında iken ve 2 şubat 1283 (1873) de gözönüne alarak, onun 1853 de doğduğunu söyleyebiliriz.<sup>16</sup>

Kendi ifadesine göre, ötedenberi Hilâfet-i islâmiye'ye mütemayil bulunan Dağıstan'da Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı temayülü göstermesinden dolayı, islâmiyete bağlılık, gayret-i osmaniye şeklinde tecelli etmiştir ve Dağıstan, Osmanlı idaresine girmeği kendine en uygun bulmuştur. Bâbîâlî ile İran arasındaki rekabete, geçen asırda Rusya'nın da inzimamı, Dağıstan'ı sarsmakla beraber, bu, halkın hiçe sayıldığı müstebid ve şahsî bir idareye tabi hanlıklarda te'sirini pek az göstermiş halk tarafından seçilen ve her sene yenilene bir kadî ile dört a'za tarafından idare edilen Tarhû cumhuriyeti'nde ise, hürriyet-i siyasiye dolayısıyla muhtelif fırkalar meydana gelmiş, sonraları bu fırkalara ecnebî nüfuzu da karışmağa başlamıştır. Şamhâl Hanları Rusya'ya, Üsmî Hanları İran'a, mütemayildir; reisliği Murad Bey'in ailesinde, yani Tahazâde ailesinde bulunan Osmanlı fırkası, ihtihapta diğerlerinden üstün rey almakta idi. Müslümanlık ile te'lifi kabil olmayan Rus istilâsı, bu fırkanın, osmanlılık gayretini arttırmış, bu münasebetle, İstanbul'a hicret kararı verilmiştir; fakat Murad Bey'in babasının Ruslar tarafından tevkifi ve Rusya'ya nefyi, bu hicret düşüncesinin, fiil sahasına çıkmasını önlemiştir.

Murad Bey'in babasının Rusya'ya sürülmesinin sebebi fırka münaza'aları, oğluna, Osmanlı şehzadeleinden Murad'ın<sup>18</sup>, köpeğine de Rusya kuva-yi müstevliyesi kumandanı Argotinski'yi kâsden Argot adını vermesinin Rus hükûmetine ihbârdır. Üç sene sonra memleketine dönen babası rusca öğrenmiş, Ruslar ile ülfet etmiş bulunuyordu. Rusya hükûmetinin ilk zamanlarda mahallî

<sup>15</sup> *Teharri-i istikbâl*, s. 149.

<sup>16</sup> *Mucohede-i millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 38, 54.

<sup>17</sup> Murad Bey, bu kelimeyi Usûmî (۱۲۱) şeklinde yazmıştır (*Agn. esr.*, s. 9, 78).

<sup>18</sup> Murad Bey, ser-hafiyeye Kadri Bey'in de, kendisine, ismi Murad olmasa idi, pek çabuk terakki edeceğini söylediğini kaydeder (*Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 123).

işlere mühale etmemesi, idareyi halkın seçtiği kadıların eline bırakması ahaliyi teskin etmiş, Rus tabiiyetine alıştırmış, İstanbul'a hicret fikrinden vaz geçirmiştir.

Bu sırada yedi yaşında bulunan Murad Bey, halasının kocası İsmail Kadî'dan arabca okuyordu; gösterdiği başarı dolayısıyla, hocasının, bu gidişle seni Huraki'de okutacak bir kimse bulamayacağız; İstanbul'a gitmelisin yollu sözleri, onun bu husustaki arzusunu bûs-bütün şiddetlendirdi. Bir arkadaşının Rus mekteplerinin intizamı, yemekleri, eğlenceleri, tedris tarzı hakkında verdiği izahat üzerine, kendi isteği ile, tahsil için Rusya'ya gönderildi; bu isteğinin başlıca sebebi, buradan İstanbul'a gitme çarelerini bulacağı idi. Timurhan-Şûrâ Rüşdiyyesi'nin Rusça bilmeyen müslüman çocuklarına mahsus üç senelik ihzarî kısmına ondört ay devamdan sonra, bu rüşdiye'nin birinci sınıfına, az sonra da, yine gösterdiği muvaffakiyet sebebi ile üçüncü sınıfına geçirildi; mükâfat olarak İstavropol İdâdisi'ne nakledilerek beşinci sınıfta iken mektep kütüphanesinin muhafızlığı kendisine verildi. Bu sırada, Drapper'in *Avrupa Medeniyeti Tarihi*'ni Guizot'un *Fransa Edebiyatı Tarihi*'ni Jean-Jacques Rousseau'nun *Cemiyet Mukavelesi*'ni, Montesquieu'nun *Ruh ül-kavanin*'inini, zevkle okuduğu eserler arasında sayar; bilhassa politika mes'eleleri ile alakadar oluyor, İstanbul gazetelerinde çıkan telgrafları, muhabirlerin mektuplarını okuyor, hatta ezberliyordu.

Murad Bey'in mektep hayatında en yakın arkadaşı, kendisinden iki sınıf ileride ve Kafkasya'nın istiklâlini temin v.s. siyasi fikirlere sahip bulunan Haydar bey'dir; Murad Bey, VI. sınıfta iken Moskova dârülfünunu'nda tıp tahsil eden bu genç, bir teşrih ameliyatı icra ederken mikrob almış, 1872 de ölmüştür. Bu münasebetle Moskova'ya giden Murad Bey dârülfünun talebeleri ile yakından temas imkânını bularak, yüksek tahsilini Rusya'da yapmaktan vazgeçmiştir. Mektepte, Ramazan münasebetiyle müslüman çocukları için çıkan yemekler hakkında müdürü şikâyeti, idare ile arasında bu yüzden vuku bulan gerginlik de İstanbul'a kaçmasını intac etti; Batum yolu ile, 2 Şubat 1288 (1873) de İstanbul'a geldi - ki bu sırada 20 yaşında idi - Ruslar'ın düşmanlığından dolayı iyi bir adam olduğuna kanaat getirdiği Midhat Paşa'nın<sup>19</sup> konağına gitti. Yanına türkçesi zayıf olduğundan bir de

<sup>19</sup> Murad Bey'in, Midhat Paşa ve icraatı hakkındaki hâtıra ve düşünce-

terceman almıştı; Midhat Paşa'nın Fransızca bilmesi, tercemana hacet bırakmamış, kolayca anlaşmışlardı. Onun delâleti ile sadr-azam Es'ad Paşa'yı<sup>20</sup> gördü ve bir müddet sonra, aynı vasıta ile Maliye nazırı Şirvanizâde Rüşdî Paşa'nın<sup>21</sup> konağında mişafir edildi. Burada yattığı ilk gece Rüşdî Paşa'nın sadr-azam olması, ailece uğur sayıldı ve Murad Bey, konağın bir uzvu halini aldı. Rusya matbuatını ta'kip ederek bunların hülâsalarını Fransızca olarak Hariciye Nezareti'ne vermek vazifesiyle Hariciye Matbuat Kalemi'ne 800 kuruş maaşla çıkarıldı; aynı zamanda, sadr-azam Rüşdî Paşa'nın mühürdârı idi; bu vazifesinden ayda yirmi beş lira, bir o kadar da teşrifat zuhûratından alıyordu. Murad Bey, Midhat Paşa ile Şirvanizâde Rüşdî Paşa'ya intisabı dolayısıyla böyle maddî bir refaha eriştiğini kaydettikten sonra, «bunlar cep harçlığım demek idi; çünkü çamaşıra varıncaya kadar herşey Şirvanizâde konağında yapılırdı. Oğlu Hakkı Bey ne ise, ben de aynı seviyede idim. İşbu refah ve suhûlet-i ma'îşet ancak Türkçe öğreninceye, kendi başına hizmet-i vatana sülûk edecek dercede tedarikâtını ikmal edinceye kadar devam etti» demektedir. Bu sırada kendisine Hüseyin Avnî, Râşid, Halim Paşa v.s. ricalin,<sup>22</sup> sıhriyet teklifinde bulunduğunu, fakat bunları reddettiğini yazmaktadır.

Devlet idaresindeki bazı yolsuzluklar, Murad Bey'i memurluk hayatından uzaklaşmağa sevk etmiştir. Bunlar meyanında, Ebüzziya Tefvik'in<sup>23</sup> neşrettiği *Sirac* gazetesindeki, Yunan hudu-

leri için bk., *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 24, 39, 51, 78; *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 40, 148, 205, *Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdad*, s. 72; *Tehriri-i İstikbâl*, s. 239; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, s. 195.

<sup>20</sup> *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 38, v.d.

<sup>21</sup> *Agn. esr.*, s. 38, 41, 47, 53 v.d.; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, s. 195.

<sup>22</sup> *Agn. esr.*, s. 52 v.d.

<sup>23</sup> *Agn. esr.*, 41 v.d. Murad Bey, 1878 de, Şirvanizâde Rüşdî Paşa'nın maiyyetinde Halep'e giderken Rodos'tan geçmiş, işte Ebüzziya Tefvik, onu ilk defa bu münasebetle görmüştür. Daha sonraki münasebetleri için, bk. *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 122, 241. Murad Bey, *Turfanda mı yoksa turfa mı* adlı romanında, Şipka kahramanı Süleyman Paşa aleyhinde bir ifade kullanmış (s. 399 v.d.) bu sebeple Süleyman Nazif'ten aldığı mektuba cevabında, «Rusya'dan henüz hicret edip ortalığı tedkik ve tavsife ibtidâr ettiğim vakitlerde temas ettiğim zatların kısm-ı a'zamını Süleyman Paşa'nın pek aleyhinde bulmuş, onların te'siri ile fenalığına hükmetmiş idim.

dundaki Yenişehir'de eşkiya türediğinden bâhis ve vâkıfâne tavsiyeleri muhtevî makaleyi, bu fikirlerin aynen kabûlü münasip olacağını anlatmak maksadı ile sadr-azam Es'ad Paşa'ya gösterdiği zaman, Paşa'nın, gazetenin derhal kapanmasını emrettiğini, mes'eleyi izahı üzerine bu emri nasıl geri aldığını, Es'ad Paşa'nın bu hareketinin, bir gazetenin sadr-azam'ın eline ancak mücazat talebi için verilebileceğini anlattığını kaydeder. Bir başka mes'eale, Sarsy'dan kuvvet alan Ahmed Midhat Efendi'nin,<sup>24</sup>

Mektebin dört divarına hasr-ı mevcudiyetle eşhas ve eyyaya kıymet biçmeğe alışmış, bunun noksanını bî't-tecrûbe henüz keşfedememiş idim. Bâ-husus ser-viye-i ma'nevîyeleri ekran ve emsâlinde az-çok yüksek olanların aşraza hedef olageldiği, henüz zihninde takarrür etmemiş idi. Kendisi ile tesadüf etmedim ki, ilka olunan su'î zannı izâleye vesile olsun... *Turfanda*'daki hatâ bundan neş'et etmiştir» der. Ebüzziya, Murad Bey'in bu ifadesini hakikate uygun bulmamaktadır; çünkü Murad Bey İstanbul'a 1873 de gelmiştir ve bu sırada, Balkan mağlûbiyeti, dolayısıyla Süleyman Paşa aleyhindeki cereyan henüz vuku bulmamıştı «Bu hatâ evvelâ müverrih geçinen bir adam için büyücek bir nakîsedir. Saniyen nâdimâne tasdik-ı hakikate lüzum gören bir adam, hatâyı ve menşe-i hatâyı bî-bâkâne itiraf ile, kanûn-ı ahlâka kavlen ve fi'ilen itba' etmelidir; te'vilât-ı bî-hüdekârâneye kalkışmamalıdır; çünkü hakikati tagyir, muhâl ve ahlâkî igfal ise gayr-i kabîl-i avf bir vebâldir» mukabelesinde bulunmuştur (*Mecmu'a-i Ebüzziya*, nu. 104, 17 Receb 1329, s. 816 v.d.). Murad Bey'in, Süleyman Paşa hakkında fikirleri için bk. *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 10.

<sup>24</sup> Murad Bey, İsmail Hakkı'nın *XIV. Asır Türk Muharrirleri - Ahmed Midhat Efendi* adlı eserini Rusçaya terceme ve orada çıkan bir gazetede neşretmiştir (İsmail Hakkı, *XIV. Asır Türk Muharrirleri III, - Ceadet Paşa*, s. 7). Ahmed Midhat'ı hemen daima dalkavuklukla itham eden Murad Bey (bk., *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 124, 213; *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 43 v.d., 126; *Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdad*, s. 46; *Tehriri-i İstikbâl*, 109; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, 112 v.d.), Ahmed Midhat aleyhinde bir risale de neşretmiştir (*Müdafaa Nigetinde Bir Tecavüz - Kırankara'a Cevap*, Meşveret Matbaası, 1314, 32 sh.). Bunu yazmasının sebebi, 4 Eylül 1896 tarihli *Newyork Herald* gazetesinde Ahmed Midhat tarafından yazılmış gibi gösterilen bir makalenin neşridir. Murad Bey'e göre bu makale, Ahmed Midhat kadar Abdülhamid'in de sayılabilir; fakat yanında, her ikisinin câzelere garkettiği biri tarafından kaleme alınmıştır. Müellifimiz işte bu makaleye cevap teşkil eden ve dokuz kısımdan ibaret olan risalesinde, *İstiklâl ve istibdad*, *Sultan Hamid'in Altınları ve Hazinesi cille*, *Haft Polis*, *Tevkipler*, *İşkenceler v.s.*, *Namuskârane İnziva* (Said, Kâmil ve Muhtar paşalar aleyhinde), *Büyük Muhibb-i Vatantör İhtifa Ediyorlar*, *Mektepler*, *Sansür*, *Sarayın Müdahaleleri* mes'elesine temas etmiştir.

Said Bey'e<sup>26</sup> dayak attıktan sonra *İttihad* gazetesinde kendi imzasıyla *Said Bey'e dayak* başlıklı bir de makale neşri, bunda, «Vazife-şinas olmayan böyle bir memlekette nâmusu vikaye için başka çare yoktur» diye yazmasına rağmen ta'kip olunmaması, Hıdiv İsmail Paşa'nın, veraseti oğlu Tevfik Paşa'ya te'min maksadı ile İstanbul'a gelip, birbuçuk milyon lira dağıttığı, Hilâfet, Sadaret, Ser-askerlik makamları ile Hariciye Nezareti'nin, sadrazamın oğlu ve dairesinin de o paradan faydalanmasıdır; Şirvanizâde Rüşdî Paşa 80.000, oğlu Hakkı Bey - Fermanı getirdiği için- 7500, dairesi de 2000 lira almıştır; Murad Bey bu arada kendisine de para teklif olunduğunu, bunu kabul etmediğini anlatır.

Rusya'dan İstanbul'a gelir gelmez Midhat Paşa ile temas eden, Abdülaziz'in hal'i, Sultan Murad'ın cülûsu ve hal'i, Abdülhamid'in tahta geçmesi, *Kanun-ı esasi'nin* tanzimi sıralarında onun fikrine iştirak eden Murad Bey, *Kanun-ı esasi'nin* kaldırılması midhat Paşa'nın teb'idi ve muharebe felâketleri yüzünden bir hayli sarsılmıştır. Avrupa'ya giderek, orada bir müddet kalıp, lisan ve bilgi noksanlarını tamamlamak niyetinde idi; fakat, Şirvanizâde Rüşdî Paşa'nın sadareti sırasında, onun mani olması yüzünden bu isteğini yerine getiremedi. Paşa sadarettten uzaklaştırılıp Haleb'e vali tayin olduğu zaman, onu Haleb'e kadar götürmeği, oradan Avrupa'ya geçmeği düşündü; fakat Şirvanizâde'yi Haleb'de bırakmadılar, me'muriyetini derhâl Hicaz'a tahvil ettiler. Sadaret'te iken hal' mes'elesi gizlice müzakere edilmiş, onun muhalefetinden dolayı geri bırakılmış idi; Abdülaziz'in hal'ine ait bu sırı ifşa etmeyeceğine dair yemin etmekle beraber, Hüseyin Avni Paşa'nın bu mühim sırdan dolayı kendisini rahat bırakmayacağı endişesinde idi. İşte bunun için, esasen Haleb'de bırakılacağını da ummuyordu ve ailesini oraya götürememişti. Hicaz'a tayin edilince kararını değiştirmiş, kendisini İskenderun'a kadar götüren Murad Bey'i, Harem'i ni Hicaz'a getirmesi için İstanbul'a yollamış ise'de, Şirvanizâde'nin âni ölümü, İstanbul'da kalmalarını intac etmiştir.

Bu sırada yirmi bir yaşında bulunan Murad Bey, Şirvanizâde'nin konağından ayrılmış, yeni açılan Mekteb-i mülkiye-i şahâ-

<sup>26</sup> Kemal Paşazâde Said Bey hakkındaki fikirleri için bk., *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avlet Devirleri*, s. 121 v.d.; *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 43.

ne'nin tarih hocalığına talib olmuş, müsabekayı kazanmıştır.<sup>26</sup> Burada on yedi sene çalışmış, aynı zamanda Hukuk ve Dâr ül-muallimin'de de hocalık etmiştir ki, ders adedi haftada yirmüç saati buluyordu. Mütemâyiz rütbesi ile muallim tayin edilen Murad Bey kendi ifâdesine göre, bilhessa hocalığı devresinde rütbe ve nişanlara karşı istigna göstermiştir, Müdür Abdurrahman ve Recai Efendi'ler bâlâ rütbesine yükselmişler, çocuk olarak karşısına gelip okuyarlardan dokuz kişi de aynı rütbeye yükseldiği halde, o mütemâyiz rütbesinde kalmıştır. Bunun sebebi biraz bu gibi şeylere karşı istignası, biraz da, talebesinin hürmet ve sevgisinden dolayı idarenin kıskançlığıdır.<sup>27</sup>

## II.

### MİZAN GAZETESİ VE ME'MURİYET HAYATI

Murad Bey, daha İstanbul'a gelmeden çocuk denilecek yaşta bulunduğu sırada, Rusya'da çıkan *Goloz* ve *Kafkaz* gazetelerinde,

<sup>26</sup> Murad Bey, siyasi fikirleri ile olduğu kadar, mülkiye'deki hocalığı ile de şöhret kazanmıştır. Ahmed Rasim, tahsil hayatını anlatırken, «...Tarih gibi pek mûnis-i can olması lâzım gelen bir ilm-i mahsus bile, nezâr-ı istifadeden dâr keliyordu. Murad Bey merhumun tedrisât-ı terihîyesinden istifade etmiş olan Mekteb-i mülkiye talebesinin bir kaçından ma'ada, kadr-i tarihi anlamış olanlar mefkud derecesinde bulunuyordu» der (*Muharrir-Şair-Edip, İst. Kanat Kitabevi*, 1924, s. 85). Bu husustaki bâzi karakterlerini de talebesi Rıza Tefvik canlandırır: «Murad Bey ders verirken hiç yerinde durmaz, daima gezinir ve ciddi bir heyecan ile bize Fransa'nın büyük ihtilâli'nin, en mühim vak'aları ve safhaları ile anlatarak, bizi de galeyana getirirdi. İfadesi açık, kısa ve keskin cümleler ile mümtazdı. Söylediğini de pervâsız bir lisan ile söylerdi. Mevzû'u ne olursa olsun sözünü sakınmaz, ve ardına önüne bakmazdı» (*Tevfik Fikret, İnkılap kitabevi*, s. 18). Yine talebelerinden Ali Kemal, Onun hocasından takdirle bahseder (*Râşid Müverrih mi, Şair mi, İst.*, 1334, s. 2 v.d.); Ahmed İhsan da, Rıza Tefvik'in fikirlerini takviye etmektedir: «Murad Bey merhum, Mekteb-i mülkiye'de benim nesline hocalık ederken, en büyük inkılâb ruhlarını telkin eylediği için, Abdülhamid tarafından, o tarihte yeni ihdas olunan Duyun-ı umûmiye komiserliğine tayin olmuş ve gazetesi bırakılmıştır» (*Matbuat Hatıralarım*, c. II, İst. 1931, s. 38).

<sup>27</sup> Murad Bey İstanbul'a gelip, Hariciye Matbuat Kalemi'ne me'mur olduktan altı ay sonra, sadrazama mensupluğundan dolayı tevcih edilen rütbe-i sâniye'yi, sekiz senelik bir memurun hâtâ sâliise rütbesinde bulunduğunu görerek reddetmiş, bunu resmen Hariciye nezareti'ne de bildirmiştir. (*Mücadele-i Millîye - Gurbet ve Avlet Devirleri*, s. 5).

*Gorskiy Sbornik* risalesinde siyasete, etnografya ve ahlâka dair bazı makaleler neşretmişti. İstanbul'a gelince, türkçesinin zayıf olduğunu düşünerek bir müddet, üç sene kadar bir şey neşretmemiş, müteâkiben yabancı gazetelerin tecavüzlerine karşı müdafaa mahiyetinde ve Mehmed M. D imzası ile *Vakit* ve *İttihad*'da makaleler yazmıştır. *İttihad*'da çıkan *Ahval-i hâzıra Münasebetiyle İttihaz Olunacak Tedabir-i lâzime* başlıklı makalesinde, Rusya'nın kuvvetinden, ihtiyatlı bulunmak gerektiğinden bahsetmiş, bunun Avrupa gazetelerinde çıkan tercemesini, o sırada Pariste bulunan Hâmid,<sup>28</sup> Murad Bey'e yollamıştır. Su'-i niyet sahibi bazı kişiler, Rusya'nın kuvvetinden bahsediyor, Rusya'yı medhediyor diye, biraz da onun Münzevî hayatından ve mesaisinden dolayı kimse ile görüşmemesi yüzünden, Rus casusu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir müddet sonra, haftada beş mecdiye ücretle *Vakit* gazetesini yazı hey'etine dahil olmuş, fakat bu ücreti az bulduğundan, gazeteden ayrılmıştır.

Said Paşa'nın<sup>29</sup> Sadaret'i sırasında me'murluktan isti'fayı tasarlayan ve *Mizan* gazetesini çıkarmak için müsaade isteyen Murad Bey'in, bu isteği yerine getirilmemiş, Kâmil Paşa<sup>30</sup> Sadaret'e geçince, gazetesini neşretme müsaadesini almıştır. 93 üncü sayıdan itibaren altı ay tatil edilen *Mizan*, ruhsattan sonra beş sayı çıkmış, bunu müteakip ta'tiller tevali etmiştir.

*Mizan*'da bir çok su'-i istimâllerden bahseden, kendisine müracaat eden me'murların uğradığı zulum ve tecavüzler üzerinde duran Murad Bey, «Gazeteciliğe sulûk ettiğim gündenberi usûl-i hâzıra bakı kaldıkça bir daha resmi me'muriyete girmeye ve hizmetimi mektep muallimliği ile matbûata hasretmeye»

<sup>28</sup> *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 52,63,65. Hâmid'e yeni nazım şekilleri, ile serbest kafiyeyle şiir yazma fikrini veren, Murad Bey'dir (F. Abdullah, *Husûl Mektuplarına Göre Namık Kemal Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949, s. 59). Muhabere ve münasebetleri için, bk. Abdülhak Hâmid, *mektuplar*, İst., 1334-35, c. I - II. index).

<sup>29</sup> Murad Bey'in, Said Paşa hakkında oldukça mühim notlarına rastlamaktayız; bk. *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Aadet Devirleri*, s.31 v.d.42 v.d., 120, v.d.; *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 72,79 v.d., 99,146,254; *teharri-i istikbâl*, 86 v.d. 113, 215, 235 v.d.; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, s. 102.

<sup>30</sup> Kâmil Paşa hakkındaki fikirleri için bk. *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi*, s. 89, 101, 144 v.d., 254; *Hürriyet vâdâinde Bir Perçe-i İstibdad*: s. 32, 38; *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Aadet Devirleri* s.55,62,120; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler* s. 123 v.d., 137, 251, 303, 365; *teharri-i istikbâl*. s. 215, 219.

karar vermiştim» demesine rağmen gazetesini terke mecbur kalmıştır. Haklı iğbirarlardan korkan muğber kimse kalem sahibi olursa endişesi büs-bütün artan Abdülhamid, mu'tadı üzre ve iğbirarın şiddeti nisbetinde Murad Bey'i de bu meslekten ayırmak için taltif yoluna gitmiş, ve onu Nazif Efendi'nin Maliye Nazırı ta'yin edilmesi ile açılan ve birçok talipleri bulunan yüksek maaşlı ve ayrıca elli lira da araba parası tahsisatı olan duyûn-ı umumîye komiserliği'ne ta'yin etmiştir. Murad Bey'in komiserliğe ta'yini hususunda verdiği bu izahatı, Ahmed İhsan'ın, «Murad Bey mektepten ayrılıncı *Mizan* isiminde haftalık ve o zamanlar görülmemiş surette pervasız neşriyatta bulunan ve Sadriyazam'ı muahazeye cür'et eden bir gazete çıkardı; gazete çok revac bulmuştu. Abdülhamid, yeni ihdâs olunmuş olan Duyûn-ı umumîye komiserliği'ne Murad Bey'i nasbeyleyerek, gazetenin kapanmasını te'min eyledi» cümleleri de takviye etmektedir.<sup>31</sup>

Bu me'murluğu esnasında Murad Bey'i en çok meşğûl ve mücadeleye sevkeden - müteferrik şeyler bir tarafa bırakılırsa - ,Avrupa piyasalarında Lots Turcs nâmıyla ma'ruf Rumeli Demiryolları Hisse Senedleri, Bâbüalî ve Hazine'nin, Osmanlı menfaatlerine tecavüz eden serdika ile müttelik olması senede tahminen yüz elli bin lira hâsılat vermesi gereken bütün öşrünün ancak yetmiş-seksen bin lira arasında vâridat getirmesi bu yüzden Hazine'nin uğradığı zarar, Anadolu Demiryolları te'minat akçesinin toplanmasında Devlet aleyhine çevrilen entrikalar Duyûn-ı umumîye idaresindeki iltimaslar ve tensikat me'seleleridir. Murad Bey, bu husûslardaki yolsuzluklar, alınan tedbirler hakkında etraflı bilgi verdiği gibi, Duyûn-ı umumîye Meclisi idaresi'ne tensikat lâyiha-larının tenkidi maksadı ile yazdığı muhtırası neticesinde, tensikat işinden vazgeçildiğini de kaydetmektedir.<sup>32</sup>

### III.

#### AVRUPA VE MİSİR'DA SİYASİ FAALİYETLERİ İSTANBUL'A DÖNÜŞÜ

<sup>31</sup> *Me'tbûat Hâtıralarım*, c. I, İst., 1930, s. 31.

<sup>32</sup> Murad Bey'in çocukluğu, Rusya'daki tahsili, İstanbul'a hicreti me'muriyet hayatı, *Mizan* gazetesindeki faaliyeti hakkında daha fazla bilgi edinmek için makalemizin buraya kadarki I. ve II. kısımlarını yazarken bilhassa faydalandığımız *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi - Mücadele-i millîye'den Mizan-ı kadim ve Duyûn-ı umumîye Komiserliği Devirleri* adlı eserine bakınız.

Me'muriyet hayatından ötedenberi zevkalmayan Murad Bey, Abdülhamid ile birkaç mülâkattan sonra, onun pek de fena bir kimse olmadığına kanaat getirmiş, idarî aksaklıkların müsebbibi Babıâli olduğu neticesine varmıştır. Duyûn-ı umumiye komiserliğinden isti'fa etmeden altı ay önce, o sırada Kırım'da bulunan İsmail Gasprenski ile muhabere ederek, onun, pasaport te'mini hususunda verdiği söz üzerine memleketimizden ayrılacağı, hâricte neşriyata devamı düşüncelerinin tahakkukuna en uygun bulmuştur. Bu neşriyatın dört hedefi vardır: Birincisi, Avrupa erbab-ı iktidarı ve efkâr-ı umumiyesine Türkiye'nin dahilî vaziyeti hakkında sahih malûmat vermek, çürük tarafın resmî idareden ibaret ve Osmanlılar'ın bir yeniliğe müste'id olduğunu bu ıslahat sayesinde kuvvetlenecek olan Türkiye'nin diğer medenî memleketlere de faydası dokunacağını anlatmak bu suretle Avrupa efkâr-ı umumiyesini, Avusturya ve Rusya politikasını akim bırakacak bir yola sevkettir. İkincisi, Ermeni mes'elesinin hakikî sebeplerini izahtır; «Ermeniler'in hiçbir yerde ekseriyet teşkil etmemekte bulunmalarına göre, o suretle hall-i mes'ele edilmesinin fiilen kabiliyeti olmadığını» Avrupa öğrenince, Ermeni gayretini, Türkiye'de ıslahat lüzûmu gayretine tebeddül edebilirdi. Üçüncüsü cehalet içinde bulunan, istibdad yükü altında ezilen Osmanlı cemiyetinde ilk uyanan, fikirlerin ifrat derecesinde ileri gittiği mâzide misalleri ile görülmüştür; bunu ve tevlid edeceği zararları önlemek için bir ıslahat programı tanzim ve halkı intizamlı harekete da'vet etmektedir. Dördüncüsü ise, vazife-şinâslık fikrinin aşılmasıdır.

Bu düşüncelerini tahakkuk ettirmek, sükûnetle düşünerek ne yolda hareket edeceğini ta'yin için Murad Bey Avrupadan önce, bir müddet, memleketi olan Dağıstan'a gitmeğe karar verdi. 7 Teşrinisanı 1311 (1895) tarihli ve «Din-ü devlete müteallik bir nasihat için bir müddet İstanbul'dan tebâ'ud etmek lâzım geldiğine mebnî, Duyûn-ı umumiye Komiserliği'den» afvına dair isti'fa-nâmesini verdiği gün çocuklarına da, «Vücûdüm din-ü devlet uğruna vakfedilmiş olduğundan benim aile teşkil etmek hakkını hâiz olmadığımı ve devlet-ü millet için evlâd ve ıyal'mi fedâ etmekten çekinmeyeceğim vâlidenize ilk hitap ettiğim cümlelerin biri idi. İşte böyle fedakârlık icrası zamanı hulûl etmiş; ben dahî

<sup>33</sup> İsmail Gasprenski bk., *Mücadele-i millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 69, 72, 77.

sizi muvakkaten terkedip, Dağıstan'a doğru gitmeğe mecbur oluyorum. İbtida Cenâb-ı Allah'a sonra da gerçekten sâdikane ve fedakârâne yirmibeş senedenberi hizmet etmekte bulunduğum devletin himayet ve şefkatine cümlelerinizi emanet ederim» cümlelerinden ibaret bir mektup bırakarak<sup>34</sup>, Sivastopol vapuruna binip İstanbul'dan ayrıldı. Sivastopol limanına vardığı gecenin sabahı, İsmail Gasprenski ile beraber, onun Bahçesaray'daki evine gitti; o gece orada misafir kaldı; ertesi günü vâlî'den Dağıstan'a gitmek için ruhsat almak üzere Akmescid'e gittiler; intizarları esnasında hizmetcinin getirdiği Rus gazetelerini gözden geçiren Murad Bey, Lord Salisbury'nin Abdülhamid tarafından kendisine husûsî olarak yazılan ve İngiltere aleyhinde fikirlerini muhtevî mektup meâlinin Brighton nutkunda ifşasını ve Avusturya Hariciye nazırı Comte Goluchowski'nin taksim veya murakabe yolu ile Şark mes'elesini halletmek ve bu dâimî endişeden kurtulmak lüzûmunu müdafaa eden bir beyanatta bulunacağına dair telgrafları okuyunca, Dağıstan'a gitmek kararını değiştirdi. Teşrinisânî'nin 14 üncü Salı günü Avrupa'ya doğru hareket etti; o günün akşamı Harkofta 18 inci cumaertesi de Viyana'da idi; o gün sefaret vasıtasıyla İstanbul'a yolladığı mektupta, «Mizan gazetesi'nin vatanperverâne feryatlarından biri de, İngiltere'nin aleyhinde ittihaz olunan meslek-i şahâne'nin vehametini isma' ile bu kadar ileriyeye varılmaması lüzûmunu ifham etmek esasına müstenid idi» diyen Murad Bey, tutulan bu siyasetin tehlikesini meşrutiyetin ilânı lüzûmunu ileri sürer. Bu olamadığı ya'ni meşveret usûlü ile efkâr-ı umumiye teskin edilmediği takdirde çıkar yol, hükümdarlığın terkidir.

Abdülhamid'e gönderdiği bu mektubunu, «İşbu iki şıktan birinin ihtiyar olunduğu haberine on gün kadar intizar edeceğim; bu müddet geçince hürriyet-i hareketim tamamen iktisab eylemiş bulunacağım» cümleleri ile bitiren Murad Bey'in mübet bir ce-

<sup>34</sup> Murad Bey hatıralarında husûsî hayatına da yer vermiştir: 1909 da, 31 mart vak'ası sırasında oğlunun 30 yaşında olduğunu kaydettiğine göre yirmidört-yirmibeş yaşında evlendiği tahmin edilebilir; iki de kızı vardır; zevcesini 1313 (1898) de kaybetti. Kain biraderlerinden biri İzmid Hâkimi bulunuyordu; Sabit Efendi adındaki Avrupa'ya giderek, Murad Bey'in siyasi faaliyetine iştirak etmiştir (Ailesi hakkında bilgi edinmek için bk. *Mücadele-i Millîye - Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 50, 70, 74 v.d., 148, 170, 300, 325 v.d., 332 v.d.; *Tarihî Emeller ve Acı Hakikatler*, s. 217).

vap almadığı, hükümet aleyhinde neşriyata başlamasından anlaşılır.

Viyana'da, Avusturya Hariciye Nazırı Comte Goluchowski ile temas eden Murad Bey, onun Rumeli ve Selânik'in Avusturya'ya verileceğinde şüphesi olmadığını, bu fikrini değiştirmenin imkânsızlığını anlayınca bu potikanın ipuçları Berlin'de bulunduğu düşüncesi ile, oraya gitmekten de vaz geçti. Avrupa'daki gençlerin hareket ve neşriyatını istenilen yola sevk ve umumî bir meslek ta'yinine çalışmak maksadı ile Viyana'dan ayrıldı; 23 Teğrinisan' de Paris'de bulunuyordu.

Paris'teki İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin reisi Ahmed Rıza,<sup>35</sup> Murad Bey'i İstanbul hükümetinin casusu sandığından oldukça soğuk davranmış, fakat onun, o sırada neşrettiği Yıldız Sarayı ve Babıâli adlı risalesinde, Yıldız Sarayı politikasının mürâ'ilik üzerine müesses olduğunu anlatan kısımlarını okuyunca, bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Bununla beraber, ihtilâlcî olan Rıza Bey, Murad Bey'in, *kan dökülmesinden imtina*' ve *Millet Meclisi'nin cem'i cihetine gidilmeyip, şimdilik mahdud bir meşrutiyet ile ik-tifa* fikrine mu'arız kalmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup gençler tarafından fikirleri iyi karşılanan Murad Bey, Ahmed Rıza ile, bu ve benzeri anlaşmazlıklardan dolayı, Paris'te de kalmak istememiş, burada ve Londra'da siyasî bâzi şahsiyetlerle temastan sonra *Mizan*'ı Mısır'da neşre karar vermiş, Paris'ten 17 kânunuevvel 1311 de hareket etmiştir; bu ayın 14 ünde Kahire'de bulunuyordu. Hâtıralarında Mısır'da kendisi ile aynı fikirde bulunanlar arasında Gazi Muhtar Paşa'nın<sup>36</sup> başkâtibi Arif Bey'in oğlu Hasan Ârif Bey Lord Cromer, Hidiv'in mensuplarından İzzet Bey, Aleksan Sarafyan Efendi, Nobar Paşa, Başvekil Mustafa Fehmi Paşa v.s. hakkında da izahat veren Murad Bey, Mısır'a gittikten onbeş gün kadar sonra, 4 Kânunısânî 1311 (1896) de *Mizan*'ın ilk nüshasını çıkarmıştır, ki bu nüsha vaktiyle İstanbul'da neşrettiği ve 158 inci sayıda bıraktığı *Mizan*'ın devamıdır ve 159 uncu sayıdır.

<sup>35</sup> Ahmed Rıza ile münasebeti ve hakkındaki fikirleri için bk., *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 84, 105, 133, 153, 162, 176, 188, 191, 249, 261, 294, 323, v.d.d.; *Teharrî-i istikbâl*, s. 99, 104, v.d.d.; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatlar* s. 186, 230, 374.

<sup>36</sup> Ahmed Muhtar Paşa hakkındaki fikirleri için, bk. *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*, s. 109, 111, 114, 120.; *Teharrî-i istikbâl*, s. 215, 221.

Murad Bey Mısır'da neşrettiği *Mizan*'ın 160 ıncı sayısındaki *Vazifedarlar* başlıklı makalesinde sadriazamların yolsuz hareketleri 161 inci sayısında basılan bir yazısında vazife ve mes'uliyet mefhumlarının bilinmediği Çakır Ali'nin uğradığı haksızlıklar üzerinde durur. Bundan sonraki makalelerinde müdafaa ettiği fikirler Abdülhamid'in etrafını saran kimselerin karakter zaafı sahte jurnaller askerler arasındaki memnuniyetsizlik ve ser-aske-rin sahte raporları, Ermeni mes'elesi ve Avrupa devletlerinin memleketimize dair siyasî düşünceleri Redif taburları, idamı hakkındaki hükmü adalet ve hakkın mevcut olmadığı millî bir Türkiye vücut bulduğu takdirde Ermeniler'in ve Osmanlı İmparatorluğuna tâbi diğer devletlerin itaatte kusur etmeyecekleri, ancak idarî zaafardan memnun olmadıkları, ne gibi noksanlarımız bulunduğu, asıl noksanın idaredekilerin mahviyeti, ve halkın bu husustaki vukuf-suzluğu, olduğu şer'î mes'uliyetler, askerlerin merkeze celbi, Redif zâbitlerine emre muntazır bulunması hakkında Bâb-ı ser-askerî tarafından verilen şiddetli emirlerin Hükümet'in leh değil, aleyhine olduğu, askerlerin memnuniyetsizlikleri ve içlerinde münevver kimselerin bulunduğu v.b. mes'elelerle alakalıdır. Ziya Paşa'nın, Nami-k Kemal'in Ayetullah Bey'in eserleri gibi, gördüğü bir rü'ya tarzında tertip edilmiş ve Abdülhamid ile mülâkatını anlatan Ru'ya adlı bir yazısını da bu arada sayabiliriz<sup>37</sup>.

Bu makalelerinden bilhassa *Müşavirlere, Vazife ve Mes'uliyet* ile, Hükümet-i seniyyece Mısır hükümeti tarafından tevkifinin istenilmesi üzerine verdiği cevap, İstanbul'da ve Mısır'da fazla te'sir uyandırmış, İstanbul gazetelerinde kendisine cevap veren Ahmed Midhat ve Kemal Paşazâde Said Bey, bu gibi neşriyatından sonra susmuşlardır. Murad Bey bu münasebetle, Said Bey'in, 200 lira karşılığında aleyhine makale yazdığını, paraya ihtiyacı olduğu için bu işi yaptığını, Murad Bey 200 lira gönderdiği takdirde, bu sefer lehine bir makale kaleme alacağını, Mısır'a kaçacağına dair haber gönderdiğini de ilâve eder.

Midhat Paşa'ya mensup ve vatanperverlik iddiası ile Murad Bey'le temas eden bir gencin, Hidiv'e su-i kâd tertip etmesinin meydana çıkması, Hidiv'in, vehmi yüzünden Murad Bey'e husû-

<sup>37</sup> Murad Bey Mısır, Paris ve Cenevre'de neşrettiği *Mizan*'da basılan bu makalelerinden yirmi sekizini, *Teharrî-i istikbâl* adlı eserinde toplamıştır; üzerinde durduğumuz makaleler, bu kitapta mevcuttur.



met duymasına sebep olmuştur. Gazetelerde idamına dair çıkan haberler, ailesinde uyandıracağı teessürleri düşünmesi, hakkında, emniyet edilir kimse olmadığına, ihtiyatlı hareket edilmesine dair A. Rıza Bey'in verdiği emir, *Mizan*'da, merkezi Paris'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti programına uygun neşriyatta bulunan Murad Bey'i üzen başlıca hâdiselerdir. Diğer taraftan muhakeme altına alınması için, İstanbul hükümeti'nin ısrarı, Başvekil nâmına Lord Cromer'in «Kanunen sizi mahkûm etmek mümkün olamaz; hükümetin teşhiri ile iş bitecek; hâlbuki böyle bir netice Mısır halkına su'u-i te'sir edecek „Ya'ni İngiliz Hükümeti'nin kasden ve cebren mehâkimi icra-yi adaletten men'ettiği gibi bâtil zihaplara koyulacaklar; bu ise İngiltere hükümetinin işine gelmez. Hükümeti şu müşkil mevki-den kurtarmak üzere, ibtida-yi emirde size hâlisâne tavsiye etmekle beraber reca ederim ki, bir haftaya kadar Mısır'ı terkediniz. Adem-i muvafakatınız hâlinde, maksadı te'min edecek başka türlü tedbirlere teşebbüs olunacağına da ket-medemem» demesi üzerine, 28 Haziran 1312 (1897) de Senegal vapuru ile İskenderiye'den Marsilya'ya hareket etti.

Paris'e geldiği zaman, daha önce Ahmed Rıza Bey'e telgraf çekmesine rağmen, kimse tarafından karşılanmayan Murad Bey, sonradan Ahmed Rıza'nın derhâl Londra'ya hareket etmiş olduğunu, cemiyet mensuplarından hiç kimseye de, mezkûr telgraftan bahsetmediğini öğrendi. *Yıldız Sarayı ve Bâbiâlî* risalesini de dağıtılmamış, bunun sebebini soran Murad Bey'e unuttuğunu söylemekle iktifa etmişti. Paris'teki gençlerle de arası açık bulunan Rıza Bey'i, cemiyet mensupları reislikten uzaklaştırmak, yerine Murad Bey'i getirmek istemekte idirler; bunlar meyanında Ali Kemal, <sup>38</sup> Akkâ'dan gelen Kaymakam Şefik, Rodos'tan kaçırılan Çürüksulu Ahmed, Şerefeddin Mağmumî, İshak Sukûtî ve Süleyman Nazif Beyler'i, <sup>39</sup> bizzat taraftarları arasında sayar.

Bu şahıslar Ahmed Rıza'nın aleyhindedirler; fakat Murad Bey fırkada bir ikilik meydana gelmesini önleme maksadı ile, bunların kendisine teklif ettikleri reisliği kabûl etmez; bilhassa Yıldız Sarayı'nın bir me'muru olarak Paris'e gönderilen, fakat mahremiyet-

<sup>38</sup> Ali Kemal hakkındaki fikirleri için, bk. *Gurbet ve Avedet Devirleri*, s. 139, 164, v.d. 169, 173, 176, 220; *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatlar*, s. 233.

<sup>39</sup> M. M. *Gurbet ve Avedet Devirleri* s. 249, 336.

lerine sokulan Ebüzziya Tevfik'e bu gerginliği sezdirmek istememiştir. Rıza Bey hakkındaki şikâyetlerin çoğalmasından dolayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden yaptığı intihapda yalnız Murad Bey, re'yini Ahmed Rıza'ya vermiş, diğerlerinin re'yi ile kendisi reisliğe seçilmiştir. Bu hâdiseden sonra Cemiyet'in teşkilâtında bâzı değişiklik yapılmış, reisin en mühim işlerle meşgûl olmasına, neşriyatın dört kişilik bir he'yet tarafından kontrolüne, türkçe *Meşveret*'in başmuharrirliğine Murad Bey'in, getirilmesine aynı gazetenin fransızcasını Rıza Bey'in idaresine, her iki gazetede çıkacak yazıların mezkûr hey'etin tedkikinden geçmesine karar verilmiştir.

Rıza Bey'in neşriyat işlerine karışması v.b. sebeplerden dolayı Murad Bey, ona gölge etmemek düşüncesi ile, Cemiyet'in merkezini Cenevre'ye naklederek orada türkçe *Meşveret* yerine, *Mizan*'ı çıkarmayı düşündü. Cemiyet nâmına verilen bir ziyafetin, Halil Ganem Efendi riyasetinde olduğunu ilân eden Ahmed Rıza'ya karşı büs-bütün hiddetlenerek 21 Kânunıevvel, 1312 tarihli bir yazısı ile Cemiyet'ten isti'fa ettiğini bildirmiş, 5 Nisan 1313 (1897) de Cenevre'ye gitmiştir. Ahmed Midhat'ın Yunan harbi münasebetiyle yazdığı bir makaleyi, ihtiva ettiği vatanî fikirlerden dolayı beğenen Murad Bey, *Mizan*'da bu yazıyı tahlil eden, fikirce iştirâkini gösteren bir bend, yazmış, Ahmed Rıza'ya da *Meşveret*'te neşredilmek üzere bu fikirleri tasvîp yollu bir makale yazmasını tavsiye etmiştir. O ise, bilakis Yunan gayretini ilân eden bir makale kaleme almıştır. Bu sırada *Türkiye'nin z'af-ü kuvveti* başlıklı bir risale de neşreden Murad Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan alakasını fi'len de kesmiş bulunuyordu.

10 Haziran, 1313 (1897) tarihinde kaydettiği hatıralarında, «Kendimi yokluyorum Kalbimin cerihalarından, fikrimin perişanlığından, vücudümün takatsizliğinden, bütün varlığımın me'yusiyetinden başka birşey bulamıyorum»<sup>40</sup> diyen Murad Bey'in, artık tamamen bedbin bir ruh hâli içinde bulunduğu sezilmektedir; alışkın olduğu aile muhitinden uzak ve gurbet acıları çekerek yaşamak, maddî sıkıntılar, cemiyet mensuplarının fikirlerini iyi idareye ve doğru yola sevke çalışmak, bu husustaki çalışmalarının bilhassa Rıza Bey'in hod-binlikleri yüzünden akim kalması, kendi ifadesine göre sıhhatinde de epeyce tahribat yapmağa başlamıştır. İşte bu sırada kızından aldığı bir telgrafta, çok sevdiği Ahmed Celâlüddin Pa-

şa'nın,<sup>40</sup> Murad Bey'i İstanbul'a davet için yola çıkmak üzere bulunduğu, emniyet edip İstanbul'a gelmemesi bildirilir. Bu ilk davet değildir; Mısır'da iken Muhtar Paşa vasıtasıyla bu mes'ele hakkında müzakere ve muhabere vuku' bulmuş, Ebüzziya Tefvik ile Yusuf Ziya Paşa da, hükûmet nâmına Murad Bey'i İstanbul'a çağırılmışlardır. Bütün bunlara red cevabı verdiği hâlde, bu defa Ahmed Celâlüddin Paşa'nın teklifini uygun bulur. Abdülhamid, Ahmed Celâlüddin Paşa vasıtasıyla, hükûmeti muahaze eden tecavüzkarâne neşriyatın durdurulduğu takdirde âfv-ı umumî ilân edeceğini bu tarihten altı ay sonra da, gereken ıslahâtın yapılacağını bildirmişti. 8 Temmuz 1313(1897) tarihli ve Abdülhamid'e hitaben yazdığı mektubunda, bu yüzden duyduğu memnunluğa işaret eden Murad Bey, neşriyatını altı ay ta'til edeceğini, nefsinin teslim ettiğini bildirir. Bu arada Cemiyet mensuplarından bâzıların da afvedilmelerini istemeleri, Paris sefiri Münir Paşa'nın bu gençleri gözhabsinde bulundurmamak iddiası ile kendi hafiyeleri Fransız polisi nâmına Saray'dan aldığı paralardan olmamak için çevirdiği dolaplar hakkında da bilgi veren Murad Bey, nihayet 30 Temmuz 1313 de Paris'ten ayrılmış, 2 Ağustosta İstanbul'a gelmiştir.

Murad Bey'in gayesi, annesi ve babasının, evlerinin bulunduğu Dağıstan'a gitmek, veya demiryolu, banka gibi hususî idarelerden birinde me'mur olarak çalışmaktır; Ancak İstanbul'a avdetinden sonra uzun müddet Abdülhamid tarafından kabul edilmemiş, kainbiraderi vasıtasıyla kendisine Saray nâmına 200 lira gönderilmiş, iade edilmek istenildiği zaman da, «Murad Bey bu parayı ilmi ile, kalemi ile her vakit kazanabilir, bâzı ahvâle binaen biz kendisini yazı yazmaktan men'etmiş oluyoruz; bu para anın tazminatıdır» cevabı verilerek bu miktarın muntazaman gönderileceği bildirilir. Abdülhamid, ne âfv-ı umumî ilân eder; ne ıslahata tarafdâr görünür. Ancak üç ay sonra huzûra kabul olunan Murad Bey, Abdülhamid'i bıraktığı gibi, hiçbir fikrini değiştirmemiş olarak bulunmuştur. *Mizan*'ı çıkarma veya Dağıstan'a gitme müsaadesini alamamış, demiryollarında veya bir bankada me'muriyet istediği hâlde, Şura-yi devlet Mâliye dairesi a'zalığine ta'yin edilmiştir; «Şura-yi devlet'e ta'yin etmek emrindeki ısrarın hikmeti

<sup>40</sup> Murad Bey hatıralarında diğer şahıslara göre A, Celâlüddin Paşa hakkında daha mufassal bilgi vermiştir (*M.M. - Garbet ve Avdet Devirleri s. 230-241, 248, 250, 260, 266, 270, 273, 276, 284-94, 296, 301, 307 v.d., 313 v.d.*).

malûm idi. Zannediyorlardı ki, resmî daireleri istilâ eden tabasbus deryasına ben dahi bulaşıp mülevves olurum; nazardan düşerim; çünkü en ziyade korktukları şey, halkın teveccühü idi» diyen Murad Bey, İkinci Meşrutiyetin ilânına kadar aynı vazifeyi muhafaza etmiştir.<sup>41</sup>

#### IV.

#### 1908 DEN SONRA NEFYİ VE ÖLÜMÜ

1908 den sonra *Mizan*'ı tekrar neşre başlayan Murad Bey, 13 Ramazan 1326 (26 Eylül 1324) da, gazete idare-hânesinde meşgûl bulunduğu bir sırada, sivil bir me'mur tarafından Zabtiye Nazırlığı'na çağırıldı; fakat Nezaret dairesinde Nazır Sâmî Paşa'ya göremedi. Ser-asker Rıza, Zeki, Hasan Rami, Memduh, Tahsin ve Zülflü İsmail Paşa'lar da tevkif edilmişti. Bunlarla kendisi bir münasebet bulamayan Murad Bey, tevkifi sebebini sormuş, kendisine, Kâmil (Sadriyazam) imzalı, kurşun kalemi ile yazılmış ve *emsâli misillü taht-ı muhafazası'nı* bildiren telgrafın gösterilmesi, şifahi olarak da, hayatı tehlikede olduğu için, Harbiye Nezaret'inde muhafazası düşünüldüğünden bu yolda tedbir alındığı bildirilmesi üzerine, tevkif emrinin usûlsüzlüğünden dolayı geri alınmasında ısrar etmiştir. Bu münasebetle, uğradığı haksızlığın ta'miri için, biri Dahiliye Nazırı Hakkı, diğeri Zabtiye Nazırı Sâmî Paşa'ya hitaben iki mektup yazmıştır. Vaktiyle Mülkiye'den talebesi olan Hakkı Paşa'ya bu mektubunda bir hatırasını da nakleder: Ali Nizamî Paşa'nın yerine gelen mektep müdürü, inzibatı te'min için bir bahane ile, talebeden dördünü, (Biri Londra sefiri Rif'at Paşa, diğeri Meclis-i Maarif Reisi Emrullah Efendi, Kudüs Mutasarrıfı Subhî Bey, dördüncüsü de Hakkı Paşa) taretmiştir. O zaman Murad Bey bu, haksız tardedan dolayı 1750 kuruş maaşını terkederek başka bir geliri olmadığı hâlde muallimlikten istifa etmiş, yerine hoca bulunmadığından, isti'fasını geri alması teklif olunmuş tardedilen o dört talebenin mektebe kabulünü şart koşmuş, bu kabul edildiğinden mesleğine avdet etmiştir. Murad Bey Hakkı

<sup>41</sup> Murad Bey'in Paris, Mısır ve Cenevre'deki siyasi faaliyetleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları ile münasebeti ve İstanbul'a dönüşü hakkında, makalemizin bu III. kısmını yazarken faydalandığımız *Mücadele-i millîye - Garbet ve Avdet Devirleri*'nde mufassal bilgi verilmiştir.

Paşa'ya bu hadiseyi hatırlattıktan sonra, ifadesindeki nezaketle beraber onu, halka ve kendi vicdanına karşı müşkil bir vaziyete de düşürmüştür. 27 Eylül 1324 (1908) de efkâr-ı umumiyeyi tahdîş ve tehyic edecek yolda muzir neşriyatından dolayı *Mizan*'ın muvakkaten ta'tilinin ilânı sebebini, bu mektubuna atfeder. 29 Eylül'de birer nüshası Sadaret, Harbiye ve Zabtiye Nezaret makamına verilmek üzere Dersaadet-Bidayet Mahkemesi Mukavelât muharrirliği vasıtasıyla bir protesto yazan Murad Bey, tevkîfi kanununa aykırı ve sebepsiz olduğu için müsebbiplerin, ya'ni Zabtiye ve Harbiye Nazırları'nın mes'ul addedilmesi gerektiğini şahsî hürriyetinin iadesini, *Mizan*'ın ta'tili yüzünden uğradığı maddî zararın tazminini v.s. istemiştir. Sami Paşa, mülâkatı neticesinde, Murad Bey'in tevkif hadisesindeki haksızlığı teslim etmiş verecek cevap bulamamış, bir vasıta ile, Murad Bey'e bir fedakârlıkta bulunmasını, bu mes'eleyi kapatmasını reca etmiştir. Bu isteği yerine getirebilmek için, Murad Bey'in de koştugu bazı şartlar vardır: *Mizan*'ın muzir neşriyatta bulunduğu hakkında gazeteler vasıtasıyla yapılan neşriyatın ve bu husustaki zanların esasa müstenid olmadığına, gazetesini kendi ihtiyarı ile bir müddet çıkarmayacağını *Takvim-i vakayi'* ile resmen ilânı, geçen sene tedahülde kalan maaşlarının verilmesi... Bu ikinci şart, tedavî maksadı ile harice gidebilmesi içindir. Böylece serbest bırakıldıktan sonra, 14 Teşrinievvel, 1908 tarihli *Takvim-i vakayi'*de, *Mizan*'ı isteği ile bir müddet neşretmeyeceği ilân edilmiş, fakat verilen söz yerine getirilmeyerek, haksız tevkifından hiç bahsedilmemiştir.

Murad Bey, bu hadiseden sonra 18 Teşrinievvel'de Köstence'ye hareket etmiştir. Burada, daha Teşrinievvel başında soğuşun sıfırın altında 14 derece bulunması, bilhassa çocuklarını endişelendirmiş, Mısır'a gitme kararını vererek pasaportlarını bile derhâl vize ettirmişlerdir. Pasaport'ta İstanbul yolu ile Mısır kaydı bulunduğundan, Murad Bey, İstanbul'a gitmiş iken, kızlarını Anadolu Hisarı'ndaki yalıında yerleştirip, oğlu ile Paris'e geçmeği düşünmekle beraber, bu sırada cereyan eden bazı hadiseler onu bu kararından vazgeçirdi: İstanbul'dan aldığı mektuplarda, kendisinin Başmabeyinci Nuri Paşa'ya müracaatle, istibdad idaresini iade için elinde bulunan binlerce askerin harekete hazır olduğunun Padişaha arzını bildirdiğine dair rivayetleri okur; Safveti Ziya'nın *Yeni Gazete*'de neşrettiği aleyhindeki makale de canını sıkır;

esasen bu havadis de, Murad Bey'in cöğluna, Nuri Paşa'dan naklen Safveti Ziya tarafından verilmiştir. Murad Bey bu münasebetle, 29 Teşrinievvel'de Safveti Ziya'ya, 8 Teşrinisânî'de Nuri Paşa'ya bir mektup yazmış, Paşa'dan, bu iftiranın *Takvim-i vakayi'* ile tezkibini istemiştir. Paşa'nın mektubunu, yeni dedi-kodılara yol açmamak için, Zabtiye Nazırı vasıtasıyla göndermiş, fakat bu hususta bir tezkib neşredilmemiştir. Can sıkıcı hadiselerden biri de Köstence polis müdirinin, hakkındaki şayi'aları hakikat kabul ederek, böyle müfsid bir kimsenin Köstence'de oturamayacağını telgrafla Murad Bey'e bildirmesidir. Bu yersiz kararı, Bükreş'e Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı bir şikâyet neticesinde geri aldırır; Köstence'de istediği kadar oturabileceğine dair müsaade verilirse de, bir ay bile kalmadığı Köstence'den İstanbul'a döner.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzu dairesinde III. ordu da *Mizan*'ın ve risalelerinin okunması men'edilen Murad Bey hakkında<sup>42</sup> Abdülhamid ile gizlice ittifak ettiği, onun parasıyla taşrada dolaplar çevirdiği, istibdadı iade ile sadriazam olmak gayesinde bulunduğu dair hakkında rivayetler dolaşan Murad Bey, 31 Mart vak'asından sonra, 14 Nisan'da Hareket Ordusu tarafından tevkif olunarak, Harbiye Nezareti'ne sevk olunmuş, cebindeki evrakı alındığı gibi, onaltı saat yemek de verilmiştir. Bu tevkifinde dedi-kodu sahasını aşmayan deliller, Ahmed İhsan'ın tertip ettiği Jurnalın de te'siri olmuştur. 18 Mayıs 1325 tarihli ve I. Divan-ı harp-i Urff'ye verdiği müdafaa-nâmesinden bir gün sonra Divan-ı harp tarafından «Mürteci» olmadığına, ancak

<sup>42</sup> Murad Bey 1895 de Avrupa'ya gittiği zaman, tarihinin mekteplerde okutulmasının men'edildiğini yazarak bu münasebetle şu fikirleri ileri sürer «Murad Bey'in, hikmeti kendi hareketi ile sâbit olan tarih dersi kaldırıldı; lâkin snın yerine başka eserler konuldu. *Hayrullah Efendi Tarihi*'nin *Tercesman-ı hakikat*'te tefrika edilmesi padişah tarafından emrolduğu meydanda durrür iken (?!) tarih kaldırıldı denir mi imiş? Mezkûr eserimizde fesad demek istedikleri efkâr-ı vatana, millete, diyanete, hakikate, hikmete mahabbet, yahut zulm-ü istibdadı, cehl-ü irtikâba, havf-ü meskenete nefret yüzünden zâhir olmuştur». «Tarihimiz kaldırıldı; yerine başka tarihler konuldu. Konulan tarihte Fransa, İngiltere, Roma Yunan inkılâbları yoktur; zâten inkılâb kelimesi bile yoktur. O tarihte isyan ve kıyam âsarı ve hattâ cümleleri tayyedilmiştir. O tarih, hamalları bile güldürecek eser-i cehalet ve meskenettir. Milletin tarihinde bir lekedir» (*Müdafaa Niyetine Bir Tecavüz - Kirkanbar'a Cevap*, Meşveret Matbaası, 1314, s. 21-22).

vak'adan mukaddem bâzı müheyyiç makalelerin neşrine vâsıta olması 31 Mart hadisesine te'sirden hâli olmamakla beraber, vak'anın ertesi 1 ve 2 Nisan'da neşreylediği makaleleri ile, hadise-i mel'ûneyi bir hakiki inkılap tanıtmaya kalkışması ve fâ'illerini b'it-teşci' vak'ının imtidadına ve daha mühimminin hudusuna bâ-dî olabilecek mâhiyeti hâiz bir harekette bulunması» kararına varılarak<sup>43</sup> Rodos'a kal'e-bend olarak nefyolunmuştur. Tekaüdlük hakkından da mahrum edildiğinden çocuklarının ve kendisinin maddi hayatını te'min maksadı ile te'lif ettiği eserlerin neşri için oğlu vasıtasıyla Hüseyin Hilmi Paşa'ya<sup>44</sup> müracaat etmiş, oğluna Hüseyin Hilmi Paşa nâmına Tal'at Bey «Gerek Tarih-i Osmani'yi ve gerek sair âsâr-ı cedideyi neşretmeğe müsaade edemeyeceğiz; zira pederinizin yazacağı âsâr elbette pek mükemmel olacaktır. Böyle mükemmel âsâr tahririne muktedir olan bir zâtı mahkûm etmişler yolunda halkta hükûmet-i hâzıra aleyhine cereyanlar peydasına sebep olur; bunun için ma'zuruz, ruhsat veremeyeceğiz denilmiştir.

1327 de Murad Bey'n menfası Rodos'tan Midilli'ye nakledilmiş bulunuyordu, 1329 kışında *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler -Yahud- Batn-ı müstakbele Âdâb-ı siyasiye Tal'imi* adlı eserininin neşrolunacağı, bir jurnalcı tarafından Harbiye Nezareti'ne ihbar olunmuş, o sırada Midilli'den afvı kararlaştırılmış iken, bu sebeble bir sene daha orada kalmıştır<sup>45</sup>. Afvedilerek İstanbul'a döndüğü yılda (1330/1914), altmış bir yıllık ömrünün kırkaltı yıl süren mücadeleleri ile beraber, hayatı da sona ermiştir.<sup>46</sup>

<sup>43</sup> Es-seyyid Muhammed Avn-ül'İsh-ül Kâzimi, *Divan-ı 'urfi ve Avn-ül'lah-ül Kâzimi* Bağdad, Dâr-üs selâm Matbaası, 1329, s. 107 v.d.

<sup>44</sup> Hüseyin Hilmi Paşa hakkında Murad Bey'in fikirlerine, yalnız *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler* adlı eserinde rastlarız (s. 166, 239 v.d, 342, 348.).

<sup>45</sup> *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler*, İfade-i mahsusa.

<sup>46</sup> Murad Bey'in Mülkiye'den talebesi olan Ali Kemal, onun tarih sahasındaki çalışmalarından bahsettiği bir yazısında feci ölümünü o devir gazetelerinin cesaret edip yazamadıklarını kaydeder (*Râşid Müverrih mi Şair mi?* İst. 1334, s. 12 v.d.). Bu yüzden, Murad Bey'in ölümünü bildiren bir kayde biz de rastlayamadık. Ali Kemal'in, biraz önce bahsettiğimiz ve 1334 (1918) de basılan kitabında, onun dört-beş sene evvel vefat ettiğine dair ifadesine, Murad Bey'in, 1914 de neşrettiği *Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler* adlı eserinin mukaddimesinden hayatta olduğu anlaşıldığına göre, ölüm tarihini 1914 olarak tesbit ettik.